
MONOK ISTVÁN

A HATALOM ÉS A KÖZGYŰJTEMÉNYEK

Bevezető gondolatok
egy szimpózium munkájához

A levéltárak, a könyvtárak és a múzeumok születésüktől kezdve nemcsak a kulturális intézményrendszer tagjaként működtek, hanem – korszakonként változó módon – a hatalom gyakorlásának eszkö-zévé, terepévé is váltak. Magyarországon ugyanúgy, mint a nyugati, keresztény Európa más területein az első gyűjtemények a kincstárak és a levéltárak voltak, amelyekben a fenntartó egyházi intézmény kéziratait is elhelyezték. A kincstár persze nem múzeum volt, hanem kegytárgyak, ereklyék elhelyezésére szolgált, ahol az értékesebb kötésű könyveket is biztonságba helyezték. A levéltár őrizte a család, az intézmény, illetve a közösség privilégiumait tanúsító okmányokat, a birtokokra vonatkozó okleveleket. Az armarius sok helyütt egyben a könyvek kezelésének feladatát is magára vállalta.

A könyvtár és a levéltár nem csupán azért vált szét viszonylag hamar, mert az iratok és a könyvek mennyisége szaporodott, hanem mert a könyveket is birtokló egyházi közösségek saját belső ügyeiken túlmutató – és persze jövedelemszerző – tevékenységet is vállaltak. Magyarországon nem tudunk ugyan kiterjedt könyvmásoló tevékenységet folytató kolostorokról, de közülük többen hiteleshelyi feladatokat láttak el. A hiteleshelyek már a hatalomhoz közvetlenül kötődő intézmények. A központi állami adminisztráció iratainak megőrzését, a megyék levéltárait (levelesládáit) és ezek kezelését komoly figyelemmel kísérte az illetékes hatalmat gyakorló személy vagy testület. Ugyanígy az önállóságukat féltve őrző városok is kialakították rendszeres belső adminisztrációjukat, és ezzel együtt

a hivatali írásbeliség dokumentumait rendszerezetten megőrző intézményt, a városi levéltárat is. E levéltárak pusztulása vagy éppen megmaradása a hatalmi változások idején már távolról sem a művelődési élet szervezésének kérdései közé tartozott. Számos érdekes téma adódhat e levéltárak történetével kapcsolatban a hatalom és a közgyűjtemények viszonyát vallató konferencián. Ilyen például az egyes, Mohács előtti hiteleshelyek fennmaradása, illetve a tevékenység illetékességi terület szerinti átalakulása (például Kolozsmonostor), a reformáció hozta változások ellenére az elnevezések megőrzése. Ez utóbbi szempontból a kora újkori Magyarország és Erdély olyan intézményt hozott létre (bizonyos tekintetben: őrzött meg), amelyet egy, a nyugat-európai történelmen edződött tudós csak hosszas magyarázattal fogadhat el: a kálvinista vagy lutheránus káptalan elnevezés ugyanis képtelenségnek hangzik Magyarországon kívül.

Magyarországon és az Erdélyi Nagyfejedelemségben a Habsburg berendezkedés rendszerében, de szemléletében is megváltoztatta a levéltári dokumentumokhoz való viszonyt. Ennek eredménye egyfelől a levéltárak rendezése (a magán és a városi levéltárakat is beleértve), másfelől egy okirat-hamisítási hullám. A török korban elpusztult okmányok „pótlása” során számos hamisítási esettel találkozhatunk. A levéltárak rendezése (és az ezzel járó selejtezés) – a 20–21. századból visszatekintve – sajnos szinte kizárólag a birtoklási, tehát hatalmi szempontokból történt (a művelődéstörténet megismeréséhez ma fontosak tekintett források java része ekkor pusztult el). Annak ellenére így van ez, hogy a történeti kutatások már ezzel a rendezéssel párhuzamosan egyre inkább támaszkodtak a levéltári dokumentumokra. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy Antonio Bonfini számára nem végeztek levéltári kutatásokat vagy Istvánffy Miklós nem másolt, másoltatott jelentős mennyiségű iratot, és azt sem, hogy például Szamosközy István nem rendezte volna a fejedelmi levéltárat Gyulafehérváron. Mégis a központi (állami) adminisztráció átalakulása, illetve az iratok rendszeres számbavétele során a 18. században keletkeztek azok a hatalmas, jórészt történeti iratmásolat-tömegek, amelyek részben pótolják a későbbi levéltári iratvesztéseket, és amelyeket megtalálunk például a budapesti Egyetemi Könyvtárban vagy a nagyszombati Bruckenthal Gyűjteményben.

A levéltári intézményrendszer kialakítása az írásbeliség magyarországi jelentkezése után folyamatosan történt, kétségtelen azonban, hogy a 18. század első felében kezdődött a középkor óta jelentősen pusztuló iratanyag módszeres számbavétele, majd 1756-ban az Archivum Regni, a mai Magyar Országos Levéltár megalapítása. A levéltári intézményrendszer kialakítása a mai napig sem ért véget; a legutóbbi politikai és gazdasági rendszerváltozás után is létrejött a közelmúlt évtizedek belügyi iratanyagának használatát szabályozó rendeletek következtében új intézmény.

A levéltárakba elhelyezendő iratok körét, azok megőrzésének és a hozzáférésnek rendjét a fenntartó, az irattermelő személy vagy testület szabályozta. A szabályozás törvényi megjelenése pontosan jelzi a levéltáraknak, mint közgyűjteményeknek a hatalomhoz való viszonyát. A titkos levéltárak léte, anyaguknak a nyilvánosság előtti megnyitása minden esetben változtatott az egy-egy korszakról kialakított történeti képünkön. Napjainknak talán legérdekesebb kérdése a meg nem születő levéltárak anyaga – a jegyzőkönyv nélküli kormányülésektől kezdve az elektronikus iratok megőrzésének hiányáig –, illetve ezen dokumentumok tartalmának hatalmi vonatkozásai.

A levéltáraknak mint tudományos műhelyeknek elsődlegesen a forráskiadás területén nyújtott teljesítményük az elemezhető, értékelhető tevékenység. Egy-egy intézmény kiadói stratégiáját azonban minden korszakban befolyásolta a tudományos iskolák szemlélete, és sajnos gyakran a hatalmi elvárások is. A 20. század ötvenes éveiben például a családkutatás háttérbe szorult, ugyanakkor a társadalom- és a gazdaságtörténet forrásai kiváló sorozatokban jelentek meg (úriszéki iratok, urbáriumok stb.). Az egyes levéltáraknak a hatalomhoz való viszonya tehát a forráskiadó tevékenység tartalmának változásaival is jellemezhető.

Az antik könyvtárak pusztulása, illetve a római birodalom összeomlása utáni idők vesztesége nem a könyvtárak ellen irányuló hatalmi erőszaknak köszönhető, inkább a forgandó szerencsének. Igaz, a gazdagon (arannyal vagy más nemesfémme) díszített könyvkötés a mai napig csábítja a birtokolni vágyókat. Nem gondolható azonban, hogy mondjuk a gót vezérek a monte-cassinói könyvtárat felégetve azok tartalma ellen harcoltak volna, és kalandozó őseink

sem a majdan felveendő keresztény eszmék tárgyasulását látták az általuk felégetett gyűjteményekben.

A könyvtárak rendje (canon librorum) azonban már nem véletlenszerűen alakult ki, nagyon is jellemző egy-egy korszakra nézve. A hit forrásainak tekintett szövegek a középkor kezdetétől a kánon élén álltak (hol az egyházatyák, hol a Biblia), majd csak a 14. század humanista magánkönyvtáraiban kerül a grammatika és a retorika a hierarchia elejére. A könyvtári rend alakítása csak a 17. század folyamán távolodott el a hitbéli megfontolásoktól, vált tudománnyá (ha nem is könyvtártudománnyá). A különböző rendek könyvtárai azonban a 18. század végéig jól jellemezhetőek a könyvek kialakított tartalmi sorrendje alapján.

A cenzúra történetének csak az utólagos könyvtárellenőrzés része tartozik a közgyűjtemények és a hatalom kérdéskörébe. Számos könyvtárban külön kezelték a könyvtár fenntartója szerint bármilyen szempontból nemkívánatos könyveket. Így történt az index megjelenésétől kezdve a katolikus intézményi könyvtárakban, és ugyanilyen logika alapján őrizte a magyar nemzeti könyvtár 2000-ig különgyűjteményként a fasiszta, illetve az antikommunista kiadványokat. Tegyük hozzá rögtön: ha nem ezt teszi, akkor ezeket a könyveket a szovjet hatóságok már régen megsemmisítették volna. Ez a fajta cenzúra tehát a kulturális örökség egy részének megmentését is lehetővé tette a közelmúlt fél évszázadban. De térjünk vissza a könyvtárellenőrzés 16. századi történetéhez. A tiroli könyvvizsgálati mód a maga nemében egyedülálló a történelemben: a magánkönyvtárak anyagát cserélték ki ekkor, a főherceg utasítására világi hatósági emberek és jezsuita atyák „látogatták meg” a könyvtárak tulajdonosait, és az alkalommal élve protestáns könyveiket elvitték, és katolikusakat hagytak helyettük. Hangsúlyozni kell a csere tényét, mert a Fehérhegyi csata után Csehországban és Morvaországban a látogatók már csak elvitték a könyveket, nem adtak helyette katolikus kiadványokat. Ez utóbbi fajta könyvtárlátogatásnak Magyarországon csupán a Batthyány-birtokokon vannak nyomai Batthyány Ádám rekatolizálása (1629) után.

A könyvtárak nyilvánossága minden korban összefüggött a hatalmi kérdésekkel: ki birtokolja a kultúrát? Hogyan, milyen módon,

milyen mértékben hozzáférhetők az újító eszméket tartalmazó kiadványok? Magyarországon, ahol a – sajnos nem túl nagyszámú – olvasni tudó népesség jelentős része anyagi erejénél fogva sem, illetve a könyvkereskedelem fejletlensége miatt sem férhetett hozzá a könyvekhez, a közösen használt gyűjtemények szerepe felértékelődött. A baráti kör számára nyitott könyvtárról már a 15. századból is vannak feljegyzések (Handó György, Pécs), de ilyen volt Hans Dernschwam besztercebányai könyvtára is a 16. században. A szepességi plébánosok a 15–16. század fordulóján közös könyvtárat hoztak létre Lőcsén, a 16–17. századból pedig számos adatunk van közösen olvasó baráti körökről (Beythe István és köre, Soproni Tudós Társaság, Bethlen Miklós és barátai stb.). Erdélyben a 18. században az állami segítséggel terjeszkedő katolikus egyházzal szemben a kálvinista közösségek csak úgy maradhattak meg, ha a református főurak egyházuk értelmiségét beengedték könyvesházaikba olvasni. A 18. században pedig létrejöttek az olyan nyilvános könyvtárak, amelyeket már egy nagyobb számú csoport használhatott (Klimó György, Eszterházy Károly könyvtárai). II. Józsefnek a szerzetesi közösségeket feloszlató rendelete végül is hozzájárult a szabadabb hozzáférésű könyvtárak kialakulásához, például a budapesti Egyetemi Könyvtár így egyedülálló módon gyarapodhatott az államosított anyagnak köszönhetően.

A szakkönyvtári rendszer első nagyobb gyűjteményei is a 18. században alapultak: Selmecbánya, 1735; Szenc, 1763; Tata 1780; Nagyszombatból Pestre helyezték az egyetemet, 1777; Keszthely, 1797.

A nemzeti könyvtár létrejötte (a Bibliotheca Regnicolaris) már a nagyhatalmi politika síkjára emeli a közgyűjteményi kérdést. A Magyar Királyság Könyvtára korona volt azon a műegyüttesen, amely a Habsburg Birodalomtól függetlenül is létező, önálló magyar kereszténység, magyar kultúra meglétének tényét hirdette. Széchényi Ferenc országos (hungarus) könyvtárat alapított, noha ekkor (1802) már az országban élő egyes nemzetiségek is szándékozták létrehozni nemzeti könyvtáraikat, igaz nem „országos” értelemben. A románok Balázsfalván, a szászok Nagyszébenben, a szlovákok Turócszentmártonban, a horvátok Zágrábban, a szerbek Belgrádban (Nándorfehérvárt). Az erdélyi magyarok is felmutatták saját központi gyűj-

teményüket, a Teleki-tékát. Ezeknek a könyvtáraknak a létrejötte, gyarapítása a hatalmi kérdésekkel már közvetlenebbül is összefüggött. A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtáraként gyarapodó Széchényi Könyvtár is elhanyagolta gyűjteményszervezésében az erdélyi szász, a román, a szlovák, a horvát és a szerb kiadványokat. Ezt a hiányt napjainkban próbálja meg pótolni.

A 19. század első felében a kultúra polgári nyilvánossága elképzelhetetlen volt már a nyilvános könyvtári rendszer nélkül, ami valójában csak a 20. század elején vált teljessé, igaz, már csak a Trianon utáni Magyarországon. 1952-ben létrejött a megyei könyvtári rendszer, kiegészítve a számos helyen már a 19. század második felében megalkotott megyei jogú városi könyvtárak sorát.

A magyarországi könyvtári hálózat egyfajta szerkezete tehát a 19. század elejére kialakult, de működtetéséhez nem állt rendelkezésre megfelelő állami forrás, és tegyük hozzá, erre nem volt politikai szándék sem. A Habsburg-udvarral való politikai kiegyezés (1867) után, következetes kulturális politikával, az állam magára vállalta ezt a feladatot, akkor, amikor a könyvtári rendszer, az ország könyvtári vagyona a 19. század második felétől a politika látókörébe került. 1886-ban elkészült az első könyvtári statisztika (György Aladár), és ettől kezdve e rendszer változása többé-kevésbé nyomon követhető (Magyar Minerva). A 20. század elején Szabó Ervin irányításával angolszász modelleket alapul véve alakították ki a Fővárosi Könyvtárat, amely ma a legnagyobb közművelődési könyvtárunk.

A 19–20. század fordulóján sorra létesülő oktatási és kulturális intézmények könyvtárainak történetében törést okozott az első világháború utáni területvesztés. Magyarország nem csak területének, de könyvtárainak kétharmadát is elveszítette. Csak néhány gyűjteményt tudtak a mai Magyarországra szállítani, a legtöbb áttelepült egyetem és főiskola kénytelen volt újra kezdeni a könyvtáralapítást.

A második világháború és az azt követő kommunista hatalomátvétel nagy pusztítást okozott az egyházak gyűjteményei és a magánkönyvtárak körében. Az államosítás, különösen a végrehajtás módja, az esztelen és értelmetlen pusztítás nehezen értelmezhető a nyilvánosság irányába mutató lépésnek. Az ingó javakra kiterjedő reprivatizáció azonban ugyanilyen esztelen és romboló hatású lenne napjainkban.

A magyar kommunista állam ugyanakkor kialakította az országos központi szakkönyvtárakat (Országos Pedagógiai Könyvtár, Országos Műszaki Könyvtár stb.), az egyetemi, a közművelődési, az iskolai és a szakszervezeti könyvtári rendszert. Ez a rendszer elaprózott volt, de potenciálisan nagyon sok embernek nyújtott olvasási lehetőséget. Megalkották a legfontosabb könyvtári törvényeket és rendeleteket is.

A politikai rendszerváltás után (1989) a lényeges változtatás abban állt, hogy a szakszervezeti könyvtári hálózatot felszámolták, az országos szakkönyvtárak egy részét az átszervezett felsőoktatás közvetlen szolgálatába állították, és megszervezték az Országos Információ- és Dokumentum Ellátó Rendszert, és az ennek működését biztosító törvényeket módosították.

A könyvtárak és a könyvtáros szervezetek világszövetsége (IFLA) glasgow-i deklarációjában a könyvtárak szolgáltatásában, illetve a nemzeti könyvtári gyűjteményépítésben tiltja a politikai, a vallási, az erkölcsi, illetve a tudományos szemléleti alapon történő korlátozásokat. A magyarországi nyilvános könyvtárak ezen elv alapján dolgoznak.

Magyarországon a múzeumok kialakulása is a kora újkorban kezdődött el. Korai példának említhető a 17. század második felében már a látogatóknak bemutatott fraknoi Esterházy-kincstár darabjai, vagy Teleki Mihály kancellár ritkaság- és régiséggyűjtési hevülete (Gernyeszeg), amelyről Hermányi Dienes József olyan érzékletes, és – hozzá méltón – anekdotikus képet fest.

A nemzetnek adományozott gyűjteménye sorsát Széchényi Ferenc sem különállóan képzelte el, érem- és ásványgyűjteménye 1802-ben, a könyvtárral egy időben vált közvagyonná, és 1808-ban az Országgyűlés törvényben ismerte el felelősségét a Nemzeti Múzeum anyagának gyarapításban és a gyűjtemények fenntartásában. Természetes, hogy a 19. század folyamán kialakult a múzeumi hálózat is, hiszen az írott kulturális örökség mellett a tárgyi emlékek megőrzésének, kutatásának műhelyei a század második felében már a világkiállításokon szerepeltek, képviselték Magyarországot. Ha tetsszik, alakították Magyarország politikai lehetőségeit a világban. A kiállítások szervezése a mai napig sem csak egyszerűen kulturális vagy tudományos kérdés, még csak nem is az elfeledett vagy ismét

fontossá vált évfordulók ünnepi megemlékezése. Például a közép-európai régióban a régészeti kiállítások a nemzetközi politika szintjére is emelhetik ezt a tudományterületet, hiszen az itt élő népek, népcsoportok ősi(bb)ségének „bizonyítékait” a nagyszabású kiállítások a legszélesebb nyilvánosságig eljuttathatják.

A közgyűjtemények és a hatalom kérdéskörében napjaink talán leginkább figyelmet érdemlő jelensége az, hogy a közgyűjteményi rendszer által megőrzött kulturális örökség következő generációk számára való átadásának folyamatába betört a közvetlenül a hatalmi érdekek és birtoklási szándékok mentén szerveződő technológia-birtokosi kör. A hagyományok átörökítésének leginkább teret nyelő módja a digitális másolatok elterjesztése. Ez a mód lehetőségeiben demokratikus is, meg nagyon is ellenőrizhető. A kultúra, a közgyűjtemények birtoklásának kérdése így – és ebben az értelemben – napjainkra hatalmi kérdéssé vált.